

ДЖЕРЕЛЬНІ СВДЧЕННЯ ШТУЧНОГО ХАРАКТЕРУ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

Лілія СЛОБОДЯН

науковий співробітник відділу наукових комунікацій ННДІУВІ,
аспірантка ННДІУВІ

Анотація. У статті розглянуто комплекс джерел, які засвідчують штучний, наперед спланований характер Голодомору 1932–1933 років, організованого тоталітарним режимом і спрямованого на подолання спротиву радянзації суспільства, колективізації та хлібозаготівель, нищення українського селянства. Зроблено класифікацію джерел, з'ясовано їх репрезентативність та інформаційний потенціал для дослідження мотивів і мети політики голодомору-геноциду, способів його організації, перебігу, масштабів та наслідків. Поряд з аналізом актуалізованих свідчень у документальних збірниках, спогадах та дослідницьких проектах розглянуто показники архівних установ України, зокрема ЦДАГО, ЦДАВО, ЦДКФФА, ЦДАМЛМ, ГДА СБУ. Особлива увага звернута на залучення матеріалів усної історії, свідчень очевидців як найбільш інформаційно насичених джерел для незаангажованого і правдивого висвітлення морально-психологічних травм українського народу, спричинених штучним голодомором.

Ключові слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 років, українознавство, історія, джерела, класифікація джерел, джерельна база, архіви, усні джерела, спогади.

Український народ за свою багатовікову історію зазнав чимало людських втрат, пройшовши через горнила завойовницьких воєн, тривалих визвольних змагань, революцій і соціальних потрясінь, переворотів, голодних років. Та найбільш трагічними виявилися демографічні втрати у період штучного Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Українське суспільство недорахувалося мільйонів співвітчизників, зазнало величезних психологічних травм, наслідки яких відчуваються й досі.

Осмилення драматичних сторінок історії Голодомору 1932–1933 рр., який став небаченим у світовій історії випробуванням на виживання, міцність, незламність і витривалість української нації, не припиняється упродовж восьми десятиріч. Незважаючи на численні праці, створені в Україні і за рубежом, актуальність дослідження цієї проблеми, інтерес до неї не згасають, тому що неможливо збагнути мотиви політики штучної смерті, змиритися з масштабами її жертв. Досі залишається багато утаємничених

обставин голодомору і нез'ясованих питань, відповіді на які можна отримати шляхом поглибленого вивчення архівних документів та свідчень очевидців, як опублікованих, так і тих, що ще залишилися неопублікованими. Усе це надає актуальності джерелознавчим дослідженням, покликаним провести своєрідну «ревізію» джерельної бази голодомору, додатково проаналізувати їх під кутом зору виявлення відомостей про мотиви організації штучного голоду на найродючішій землі планети, з'ясування його запрограмованого і цілеспрямованого характеру.

Проблемам джерельного підґрунтя Голодомору 1932–1933 рр., процесу його формування, актуалізації джерел присвячена низка праць В. Борисенко, В. Даниленка, Я. Калакури, С. Макарчука, Ю. Мицика, Р. Пирога, Ю. Шаповала, Є. Шаталіної, В. Лозицького, Г. Михайличенко та ін. Також роботою над виявленням та оприлюдненням документів, пов'язаних із процесом творення Голодомору 1932–1933 рр., загальним станом економічної, сільськогосподарської, політичної, культурної сфер України займалися такі дослідники, як С. Кульчицький, Ф. Рудич, В. Марочко, А. Кудряченко, М. Мухіна, В. Сергійчук, І. Баташан, Р. Беженуца та ін. Однак чимало питань щодо класифікації джерельної бази голодомору, її репрезентативності, методів здобуття інформації та встановлення її достовірності, особливо його штучного характеру, потребують подальшого висвітлення.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб систематизувати актуалізовані та архівні джерела, які проливають світло на штучний характер голодомору в Україні, дослідити відповідний комплекс свідчень, здійснити класифікацію джерел, встановити їх репрезентативність і з'ясувати можливості використання інформаційного потенціалу для дослідження морально-психологічних наслідків геноциду.

До відновлення суверенітету і незалежності України радянський режим всіляко замовчував голодомор, а на документальні матеріали про цю трагедію Кремль наклав табу. Натомість у західних країнах, починаючи з середини 1930-х років, оприлюднювались різноманітні публікації та свідчення про масштаби голодної смерті [1]. Також свідчення про голод в Україні друкувалися і у львівських часописах «Діло», «Нова зоря», «Нове село», «За Україну», «Боротьба». Так, у часописі «Діло» за 16 червня 1933 р. читаємо лист українського робітника з Донецького басейну: «Не можна і передати вам того, власне того нашого становища, в якому нині ми, народ України, і всього СРСР перебуваємо. Зараз СРСР – країна жажливого голоду (підкреслення було в тексті. – Л.С.). Не говоримо вже про становище з одягом, якого надзвичайно мало, а то і зовсім нема – наслідок чого – велика дороговизна, що нічого і не докупиться, – ходиш обшарпаний, босий. ... Вулиці міст забиті нашим трудовим братом, який гине з голоду» [2, 143].

У газеті «Нова зоря» за 5 жовтня 1933 р. писалося: «Маємо голод, який не маємо слів описати. Деякі родини, які раніше мали по 9–10 людей, тепер нараховують тільки 2–3, що лишилися живі» [2, 154]. І таких опублікованих листів, які надходили до редакцій часописів того часу, було багато.

Під тиском світової громадськості в умовах горбачовської перебудови перший секретар ЦК КПУ В. Щербіцький у доповіді, присвяченій

70-річчю утворення УРСР, у грудні 1987 р. змушений був офіційно визнати, хоча й із застереженнями (нібито голод був спричинений жорстокою посухою. – Л.С.), факт голоду в Україні у 1932–1933 рр. Таким чином, історики отримали «зелене світло» на дослідження цієї забороненої теми.

Невдовзі ЦК КП України за погодженням з ЦК КПРС доручив Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та Інституту історії АН УРСР (тепер – Інститут історії України НАН України) разом з архівним управлінням РМ УРСР виявити й опублікувати документи про причини і наслідки голоду в Україні. Результатом цієї роботи став перший збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [3], який побачив світ у 1990 р. У ньому були представлені вибіркові документи, які частково відображали причини, хронологічний перебіг та наслідки голоду в Україні. Зрозуміло, що відразу відійти від ідеологічної заангажованості неможливо. Тому і читаємо, що «в основі виникнення продовольчих труднощів, а потім і голоду 1932–1933 років на Україні, як і в деяких інших регіонах СРСР, лежить відступ тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування селянства» [3, 3]. Проте збірник став свого роду відправним пунктом для проведення подальшої роботи у напрямку виявлення і оприлюднення правди про голодомор.

Зокрема, у ньому вміщені документи, які вказують на те, що безпосередньою причиною голоду було згубне для українського селянина проведення хлібозаготівель, а згодом і свідоме вилучення інших харчів. Так, у Постанові Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 3 січня 1932 р. йдеться про таке: «Подальше падіння заготівель першої п'ятиденки січня (2 млн. 800 тис. пудів проти 3 млн. 500 тис. пудів останньої п'ятиденки грудня) вказує, що районні організації, місцеві робітники не уявили собі, а часто не хотять зрозуміти всієї важливості й потреби закінчення заготівель саме в січні.

Таке становище хлібозаготівель вважаємо за ганьбу для Української парторганізації й вимагаємо від уповноважених ЦК, всіх парторганізацій і всіх членів партії негайного вжиття таких заходів, що забезпечили б Україні виконання цілком і безумовно рішення Жовтневого пленуму ЦК ВКП(б) про хліб» [3, 110]. І такі примусові заготівлі проводилися тоді, коли селянам уже нічого було здавати, бо вони самі потерпали від голоду. Ці рішення влади свідчать про навмисне, штучне створення нелюдських умов існування.

Також у збірнику публікуються документи про надання продовольчої допомоги районам, які знаходяться у найбільш тяжкому становищі. Наприклад, у травні 1932 р. у Вінницькій області допомоги потребували вісім районів: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Та допомогу надавали не хлібом, те, чого так потребували селяни, а тьюлькою [3, 171]. Продовольча допомога була вкрай необхідна Київській, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та іншим областям. Слово «голод» у постановах, телеграмах з приводу продовольчої допомоги не вживалося, його

замінювали на надання допомоги районам, які перебувають у «тяжкому» та «найбільш тяжкому» становищі.

Надмірна, непосильна хлібозаготівельна політика на селі призвела до людодіства у 1932 р. Так, маємо лист Шполянського райкому партії Київської області до ЦК КП(б)У про факти людодіства у селах району від 25 липня 1932 р., у якому йдеться про два таких випадки у селах Станіславчик та Матусів. Зокрема, у «с. Станіславчику ... жінка ... дівчину 13 років, безпритульну, яка ходила до неї в хату і однієї ночі заночувала, зарубала сокирою й м'ясо продала на другий день на ст. Цветково ...

По с. Матусіву факт слідством був не закінчений. Але попередні дані говорять про те, що жінка-біднячка, що має троє чи четверо дітей, дійсно була в дуже скрутному становищі, сама хворіла від недоїдання, діти теж, в розпачі ршилась на те, що позбавила свою дитину життя для того нібито, щоб спасти останніх дітей...» [3, 221].

А тим часом у збірнику оприлюднені документи, які свідчать про те, що влада таких випадків не тільки не припинила заготівель хліба, а навпаки, посилила їх («Телеграма ЦК ВКП(б) і раднаркому СРСР центральному комітету КП(б)У та раднаркому УСРР про посилення темпів хлібозаготівель») [3, 221–222]. Це є неспростовним свідченням того, що Голодомор 1932–1933 рр. був штучним та свідомо спланованим, спрямованим на винищення селянства як духовної основи української нації. Те, що голод був штучно створений більшовицьким режимом, самі селяни зрозуміли вже у 1932 р. У листі до В. Молотова та Й. Сталіна про важке продовольчє становище та голод в УСРР Г. Петровський повідомляє, що часто на великих зборах селяни задають питання: «... зачем создали искусственный голод, ведь у нас был урожай; зачем посеvmатериал забирали – этого не было даже при старом режиме; почему украинцам нужно при тяжелых условиях ехать за хлебом в нехлебные края...» [8, 198].

Таким чином, збірник став каталізатором підвищення інтересу архівістів і дослідників до цієї проблеми, а з проголошенням незалежності України і поступовим зняттям грифу таємності з документів, пов'язаних із трагічними сторінками української історії, розгорнулася масштабна робота наукових і архівних установ та громадськості, спрямована на донесення правди про масові репресії та використання політики голодної смерті для упокорення українського народу.

Наступний період у розкритті і оприлюдненні досліджень з теми голодомору в Україні пов'язаний з ім'ям Джеймса Мейса.

Відзначення у США громадськістю 50-ї річниці голодомору в Україні та великий інтерес до цієї теми у колах діаспориан і серед науковців призвели до того, що президент Рейган у 1984 р. підписав Закон про створення Конгресової Комісії, яка б досліджувала вчинений в Україні Великий Голод та його наслідки. Протягом 1985 р. відбувалося формування складу Комісії.

У 1986 р. виконавчим директором Комісії призначено Дж. Мейса, його асистентом стала Ольга Самійленко [4, 33]. Протягом трьох років Комісією була проведена величезна робота зі збору свідчень очевидців (заслухано 321 свідка), документів, аналізу причин та

наслідків цього лиха в історії України. Результати і висновки Комісії викладені у трьох томах і опубліковані за кордоном.

У 1990 р. Дж. Мейс вперше відвідав Україну, де виступив в Інституті історії АН УРСР і передав С. Кульчицькому матеріали для опублікування цього тритомника в Україні. Перші томи містять свідчення очевидців, а останній [5] – звіт про проведену роботу та отримані результати. Члени Комісії дійшли висновку, що голод 1932–1933 рр. був спланований штучно і є геноцидом українського народу, зокрема українського селянства як життєдайної основи української нації.

1993 р. Дж. Мейс переїхав жити в Україну, де до останніх днів свого життя займався вивченням проблеми голодомору. Через його дослідження спочатку за кордоном, а потім і в Україні світ дізнався про Голодомор 1932–1933 рр. як одну із найбільших трагедій українського народу зокрема і світової трагедії в цілому.

Завдяки пошуковій, археографічній, дослідницькій та видавничій діяльності побачили світ численні збірки документів центральних, галузевих та місцевих архівів України, а також частково Російської Федерації, які заклали підґрунтя для наукової і правової оцінки голоду 1932–1933 рр. в Україні як голодомору та геноциду українського народу, спланованого і керованого тоталітарним режимом СРСР.

Так, збірник «Колективізація і голод на Україні, 1929–1933» [6] розпочинає дослідження історичних передумов появи голоду в українському селі ще з 1929 р. Тут наведено документи, які ілюструють явища і процеси, що відбувалися у сільському господарстві України протягом впровадження у життя політики воєнного комунізму. У збірнику широко представлені документи, у яких чітко прослідковується процес здійснення розкуркулення селянських сімей, зокрема виявлення куркулів, організації куркульських переселень, депортації куркулів у віддалені райони республіки тощо. Наприклад, із звіту Ізюмського окрвиконкому ВУЦВКУ про хід хлібозаготівлі й політику «наступу на куркуля» після XV з'їзду ВКП(б) дізнаємося, що «... крестьяне, злостно не сдающие на ссыпункты излишки зерно-хлеба, лишаются получения товара в кооперативных товариществах, а тех, кто вывозит свои излишки на базар и продает их по спекулятивным ценам – исключают из состава пайщиков и прекращают им продажу товаров, согласно постановления кооперативного актива, с вывешиванием списков таких лиц на видных местах для сведения всего крестьянства.

Вышеуказанные меры в большинстве случаев применяются к кулацкой и зажиточной прослойке и дают положительные результаты» [6, 26–27].

Як свідчать документи, хлібоздачі та розкуркулення проводилися так, що людям потім просто не було на що жити. Наприклад, у Тетяни Полтавець забрали все майно, продали хату, збіжжя, реманент, худобу через те, що вона не могла здати встановлену норму хліба (40 пудів), бо його просто не було у потрібній кількості. Вона скаржилась: «... я не маю змоги існувати, обробляти землю» [6, 98].

У збірнику також вміщені документи, які фіксують випадки опору селян непомірним та несправедливим хлібозаготівлям, проведенню суцільної колективізації. Здебільшого опір був пасивний: вихід із колгоспів, бійки із

представниками влади, яка забирала у селян майно, агітація, спрямована проти радянської влади, намагання не впустити на подвір'я «активістів»-односельців, також селяни різали власну худобу, щоб не здавати її до колгоспу, псували реманент тощо. Наприклад, до 10-річного ув'язнення було засуджено декількох селян у с. Гнилиці Туровського р-ну: «... 1929 г. по выходе из ДОПра Жулая Алексея и Федора, последние вместе с кулаками Бабенком и Моголой организовались в контрреволюционную группировку, ставившей своей целью террор над активом и беднотой села и дезорганизацию сельских организаций, срыв коллективизации и антисоветскую агитацию» [6, 221].

Автори збірника також зазначають, що згідно з документами слід окремо виділяти голодування 1931 р., голод 1932 р. і голодомор 1933 р. Так, про випадки голодування у 1931 р. найперше знаходимо документи, пов'язані з недоїданням дітей. Із листа мешканців дитячого містечка дізнаємося: «Городок в настоящее время находится в плохих условиях. Недостача пищи, завтраки бывают без хлеба и мало приварку. Ребята мало посещают школы и мастерские. Некоторые босые, раздетые, сидят в спальнях, оторваны от школы» [6, 298]. Про таку ж ситуацію йдеться й у «Телеграмі райвиконкому на Дніпропетровщині до НаркомУ УСРР про відсутність продовольства в дитячій колонії» від 21 березня 1931 р., «Листі завідуючого Софіївською дитячою колонією на Запоріжжі до Вукоопспілки про загрозу голоду й хвороб від нестачі продовольства» від 28 березня 1931 р., «Листі Верхньодніпровського райвиконкому до Наркомосу УСРР про напівголодне існування дітей та тяжкий матеріальний стан дитячій містечка» від 27 квітня 1931 р. та ін.

Згодом з'являються відомості про проблеми в артілях та голодування цілих колгоспів і сіл. Так, маємо скаргу селян з колгоспу «Вільний жовтень» с. Ердєлівки Новоархангельського р-ну на Одещині до ВУЦВКу про опухання селян й загрозу голодної смерті: «умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоружению райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і істи коней, котрідохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас...» [6, 374]. З 1932 р. такі листи, заяви, скарги набувають масового характеру.

У збірнику представлені офіційні документи – звіти, огляди, доповіді, судові вирокі, за допомогою яких можна прослідкувати здійснення політики на селі, також документи, які висвітлюють процес здійснення політики в аграрному секторі країни, що призвів до нечуваного голоду. Важливими є листи, які писали прості вчителі, селяни, учні, службовці, «куркулі». Вони намагалися розповісти владі про стан своїх господарств, просили помилувати від розкуркулення та повернути хоча б частину відібраного майна, щоб мати можливість якось існувати далі і годувати свою сім'ю.

Таким чином, вміщені у збірнику документи (403 документи, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. – Л.С.) висвітлюють економічну катастрофу початку 1930-х років внаслідок соціалістичної перебудови, розкривають процес проведення насильницькими методами масової колективізації та розкуркулення

українських селян, що призвело до масових депортацій, розстрілів, судових вироків з терміном ув'язнення до 10 років та з конфіскацією майна. Насильницькі заготівлі хліба та інших продуктів харчування стали причиною масового голодування у 1931 р., поширення голоду у 1932 р. та свідомого штучного голодомору у 1933 р.

У збірнику М. Мухіної «Упокорення голодом» [7] представлені документи, які зберігаються за межами України. Автором опубліковані італійські, британські, німецькі дипломатичні документи, повідомлення світової преси, записи свідчень Конгресової Комісії США. Збірник складається з уже опублікованих матеріалів за кордоном, тому, як зазначає М. Мухіна, перевага надавалася іншомовним документам. Документом збірника є зошит «Акти смертності села Романково», унікальність якого полягає в тому, що такі записи архівів загсу знищувалися. Із цього документа видно, що справжню причину смерті не вказували. Записи, зроблені не у спеціальній книзі, свідчать також про те, що коли люди почали масово вмирати від голоду, не вистачало книг, тому почали записувати у зошитах, а то й просто на окремих аркушах паперу: «... значна кількість смертей не реєструвалася за директивними вказівками прокуратури, за такими усними або письмовими вказівками замість голоду як причини смерті в актах писалося «виснаження», «невідомо», «слабкість», «старість» [7, 19]. У записах «Актив смертності села Романково» від 30 липня 1933 р. до 3 січня 1934 р. причинами смерті переважно названі такі: «від запалення кишечника», «від виснаження організму», «від старої немочі». Більшість померлих становлять селяни-одноосібники. Записів про смерть від голоду немає.

Те, що смертних випадків не реєстрували, підтверджують слова уповноваженого ЦК КП(б) У А. Річицького, який у листі до С. Косіора повідомляв про масовий голод, смертність і людодійство в Уманському районі Вінницької області: «... сільський керівний актив здебільшого неохоче говорить про тяжкий стан, число смертних випадків намагаються часто зменшити, покликаючись на те, що той, мовляв, вмер, бо старий, а то куркулі, або каже, наприклад, що «я не лікар, хто знає від чого вмер» той або той селянин – говорять лише про зареєстровані випадки, а часто смертні випадки не реєструють» [8, 166]. Отже, історикам, демографам, статистам не вдається назвати точної цифри загиблих у голодні лихоліття 1932–1933 рр.

Збірник документів «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» [8] вміщує найповніше тематичне зібрання автентичних джерел з історії українського голодомору. Частина документів збірника складають раніше опубліковані документи, та вони по-новому осмислені упорядником. Також опубліковані нові документи, які розкривають причини, перебіг, масштаб та наслідки Голодомору 1932–1933 рр., створеного радянським політичним режимом на початку 30-х років ХХ ст. У збірнику опубліковано 681 документ. Це, зокрема, документи ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, Об'єднаного державного політичного управління, Всесоюзного переселенського комітету; ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, ДПУ, Генпрокуратури, Верховного суду; обкомів, райкомів, міськкомів; зарубіжних дипломатичних установ, політичних і громадських

організацій; щоденники, листи, скарги. Важливим підтвердженням творення голоду є фотодокументи, розміщені у кінці збірника. Це фото, що стосуються проведення хлібозаготівель, розкуркулення, арешту селян за зібрані колоски на колгоспному полі, вилучення активістами прихованого населенням хліба, довгих черг за хлібом у м. Харків, який видавали за картковою системою, та безпосередньо жертви голоду – мертві люди, які лежать просто на вулицях та посеред дороги (фото А. Вінірбергера).

Вагомим та свого роду унікальним за своїм наповненням є збірник «Голодомор в Україні 32–33 рр. за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина» [9], у якому представлені копії службових повідомлень німецьких дипломатів (Вернер, Рот, Шиллер, Генке) уряду своєї країни та їх переклад українською мовою. У документах простежується неупередженість висновків про масштаб гуманітарної катастрофи, яка спіткала Україну у ХХ ст. Німецькі дипломати були свідками того часу, тому доповідали про те, що бачили на власні очі.

У збірнику представлені документи 1932, 1933, 1934 років. Найпоширенішими видами документів є звіти, витяги зі звітів, повідомлення, в яких, зокрема, йдеться про загальну ситуацію в Україні, внутрішньополітичне, економічне, сільськогосподарське становище у державі, також чимало уваги приділено національному питанню українців, освіті, мові тощо. Так, Генеральне консульство Німеччини знаходилося у Харкові, ще два консульства – у Києві та Одесі. Наприклад, маємо повідомлення довіреної особи з Харкова про тяжке становище в Україні від 18 травня 1933 р.: «У їжу вживають шкідливі для здоров'я сурогати, дохлу худобу; постійно надходять повідомлення про те, що їдять м'ясо людей. У деяких селах уже немає худоби, птиці, котів і собак. Багато будинків спорожніло, вмирають цілі родини. Померлих уже майже не ховають» [9, 99].

У річному звіті Рота з Одеси за 1933 р. читаємо: «Українська частина службового округу належить до тих районів, що найбільше постраждали від жадливого голоду минулої зими. Відповідальність за голод покладається переважно на органи влади, які з кінця 1932 року систематично вилучали всі запаси зернових, тому що Одеська область не виконала обов'язкові норми хлібозаготівлі. Тому з настанням нового року селяни залишилися без хліба. Люди змушені вживати в їжу непоживні продукти, такі як буряк, або навіть сурогати – трави, серцевину кукурудзяних стебел, чи одразу вмирати. У лютому з'явилися перші повідомлення про голодну смерть і канібалізм» [9, 229].

Довірена особа з Києва, яка має особливий статус, повідомляє про голод у Західній Україні (від 26 травня 1933 р.): «Голод у Західній Україні (західні області Радянської України. – Л.С.) останніми тижнями настільки загострився, що далеко перевершує всі уявлення про подібні катастрофи. Я особисто відчуваю це щоразу, коли виходжу в місто: знесилені від голоду люди падають на вулицях і залишаються лежати просто неба, а місцеве населення настільки звикло до цього, що майже не звертає уваги» [9, 102–103].

Таким чином, на основі документів збірника можна дійти висновку, що у 1933 р. на теренах української землі кремлівська влада вчинила

саме штучний голодомор, від якого загинули мільйони ні в чому не винних людей, а масштаби і наслідки цієї трагедії українське суспільство відчуває й досі.

Важливим і поки що єдиним у своєму роді є збірник «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 р. в документах ГПУ–НКВД» [10]. Із усього масиву документів упорядники відібрали ті, що стосувалися безпосередніх виконавців творення Голодомору 1932–1933 рр. на селі – органів ДПУ (Державне політичне управління) та НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ).

Органи ДПУ мали необмежену владу. Це був репресивно-каральний орган, за допомогою якого державна влада реалізовувала свої накази, постанови тощо. До його завдань входило: вивчати ставлення партійців і комсомольців на селі щодо хлібозаготівель, виявляти та ліквідувати антипартійні та антирадянські настрої селян, виявляти та карати спекулянтів-перекупщиків, вести боротьбу із розкрадачами державної і суспільної власності, «куркульсько-петлюрівськими та контрреволюційними елементами» тощо.

Так, маємо приклад «ефективної» роботи органів ДПУ УСРР та міліції (від 8 грудня 1932 р.) про засудження людей, які не здали норму хлібозаготівлі: «1. Всего за август–ноябрь органами ГПУ привлечено к ответственности в связи с хлебозаготовками – 21.197 человек...» [10, 427].

Із листа начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З. Кацнельсона дізнаємося про поширення голоду у Харківській області. Зокрема, він пише, що у деяких селах виявлено випадки людодіства, вживання в їжу м'яса мертвих тварин, котів і собак. Жадливим є становище дітей, яких батьки залишили напризволяще: «Многие родители выбрасывают детей на улицу или отвозят на ближайшие ж.д. станции».

Таким чином, із документів збірника видно, що органи ДПУ та НКВС здійснювали контроль у селі, виконуючи розпорядження влади. Своєю політикою та виконанням наказів, застосуванням репресивно-каральних методів вони прирєкли на смерть та поневір'яння тисячі українських селян.

У збірнику «Голодомор 1932–1933 рр.: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали» [11] оприлюднені документи 1932 і 1933 років, завдяки яким можна простежити, як відбувався процес творення голодомору більшовицьким режимом у 30-х роках. Документи відтворюють реалії життя українських селян, зокрема стан сільського господарства, проведення весняної кампанії 1932 р., хід виконання непосильних для селян хлібозаготівель, голодування, а потім і смерть від голоду сільського населення, фіксують випадки людодіства та трупоідства, моральні знущання над селянами представників «активістів».

Так, про випадки людодіства дізнаємося з інформаційного листа Наркомату юстиції УСРР ЦК КП(б)У: «1. В с. Ситківцях, Немирівського району на Вінниччині, 2/V–32 р. колгоспники Коцюба Євгенія і чоловік її Коцюба Гнат зарізували колгоспницю Шевчук Настю, яку розрубали поступово на окремі частини та виготовили з м'яса котлети. Це м'ясо споживали Коцюби для себе і своїх дітей, а також продавали і міняли на різні речі з сусідами...» [11, 101–102].

Про моральне та фізичне знування над селянами під час хлібозаготівель читаємо: «В с. Байковка Калиновського району уповноважений РИК'а Г. Мичковский с сельской бригадой при проведении хлебозаготовки избивали крестьян, выставляли их долгое время стоять на холоде, голыми садится на снег и подвергали прочим издевательствам. ... В последнее время эта бригада, поощряясь в издевательствах, вызывает нездатчиков хлеба, цепляет на них карикатурные рисунки и в таком виде заставлял ходить по селу» [11, 25].

У збірнику «Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник» [12] представлені не самі документи, а їх анотований зміст. Самі ж документи зберігаються у фондах Галузевого державного архіву і висвітлюють причини, перебіг і наслідки голодового лихоліття у 30-х роках в українському селі.

Отже, у документальних збірниках упорядники дають об'єктивну історичну оцінку подій в українському селі 30-х років ХХ ст. і чітко простежують, що процес творення голоду – це свідомо каральна акція, спрямована проти українців, це геноцид української нації.

Винятково важливу роль у збагаченні джерельної бази для дослідження масштабів і трагічних наслідків голодомору відіграли місцеві історики, краєзнавці та архівісти, стараннями яких було виявлено та оприлюднено численні регіональні збірники документів та записи свідчень очевидців, котрі засвідчили, що голодомор торкнувся усієї території України, мав масовий характер і призвів до мільйонних жертв. Так, зокрема, у центральному регіоні, як свідчать документи та очевидці [13], голод був «страшним», щоб вижити люди харчувалися тертими жолудями з домішками хрону, цвітом акації, різними рослинами, бурячним жомом, падаллю, м'ясом котів та собак тощо. Частими були випадки людодства. До того ж над селянами нещадно знущалися, розкуркулювали та проводили масову колективізацію. Розкуркулених тисячами депортували на Північ. Колгоспи, які не виконали плану хлібозаготівель, заносили на «чорну дошку», прирікаючи їх, таким чином, на повне вимирання. Люди намагалися чинити опір, та його швидко придушували органи ДПУ.

У північних регіонах теж лютував голод. Так, у працях Ю.Авраменка [14] наведено список померлих від голоду жителів Полого-Яненківської сільради, який нараховує 897 осіб, з яких переважна більшість померла від «виснаження організму», також є записи померлих від «тифу» та «запалення легенів». Усі померлі – хлібороби. І це дані тільки одного населеного пункту!

Жахливі наслідки Голодомору 1932–1933 рр. відчули на собі і жителі південного регіону. У документах та свідченнях [15] зазначено, що у 1932–1933 рр. було вчинено терор голодом внаслідок проведеної колективізації та здійсненого розкуркулення, встановлення непосильних норм хлібоздачі та вилучення до останнього усіх продуктів харчування. У проведенні репресій на селі активну участь брали органи ДПУ та міліція. Людям, що намагалися чинити опір, присуджували або 10 років позбавлення волі, або висилали, або найвищу міру покарання – розстріл. Голодомор 1932–1933 рр. позначився на освіті та шкільництві, зокрема проводилися чистки серед учителів. Внаслідок тотальної русифікації закривалися школи

з українською мовою навчання, учителі піддавалися переслідуванню.

Особливо тяжкими 1932–1933 рр. були для Харківської області, про що свідчать наукові дослідження та документи [16].

Таким чином, голод 1932–1933 років торкнувся усієї території УСРР, крім західноукраїнських земель, які до 1939 р. належали Польщі.

А. Козицький зазначає, що «восени 1932 – навесні 1933 рр. комуністичні чільники не тільки не надали допомоги голодуючим, а й здійснили кроки, які мали на меті штучно посилити голод в Україні» [17, 126]. Терор голодом розпочався тоді, коли хлібозаготівлі перетворилися у грабіж усього їстівного органами ДПУ, міліції та «буксирними бригадами». Через те що колгоспи, селяни не здавали визначеної норми хліба, із них мав стягуватися «натуральний штраф», що передбачало конфіскацію насамперед картоплі та м'яса. Тобто якщо селянин не міг здати хліба, бо його просто не було, він мав ще віддати й інші продукти, залишаючись без засобів до існування. Восени 1932 р. поширилися випадки, коли у селян не просто забирали усі харчі, а й просто нищили їх: «... знайдено в селян рідку їжу виливали на землю, а інші продукти топтали ногами, кидали у вогонь, збирали у великі купи й обливали відібраним у тих же ж селян гасом тощо» [17, 131]. Крім того, це супроводжувалося моральним та фізичним знуванням над селянами.

Отже, внаслідок колективізації, непосильних хлібозаготівель, конфіскації усіх їстівних припасів у селян стався голодомор, який тривав із квітня 1932 р. по листопад 1933 р., від якого загинуло, за різними даними, від 3,5 до 15 млн. українців. У зв'язку з тим, що тотальний голод був спрямований саме проти селян як основи української нації, її самобутності, духовності та культури, можна стверджувати, що у 30-х роках ХХ ст. проти української нації влада Кремля здійснила політику геноциду (знищення населення як нації), етноциду (знищення українців як етносу), мета якого (як синонімом часто вживають термін «культурний геноцид») – «впливати на основні компоненти національної свідомості: традиційну культуру, мову, історичну пам'ять, самосвідомість, зокрема через заборону їх використання та відтворення» [17, 16], та соціоциду (знищення селян як класу). Тому наслідки морального знування та деформації свідомості населення в українському суспільстві відчутні й дотепер.

Плідна робота зі збору матеріалів, опрацювання обласних і місцевих архівів набули особливої результативності в умовах незалежності України, коли на посту Президента був В. Ющенко. Так, до 75-х роковин вшанування загиблих від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні вийшов Указ Президента №856/2008 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів». У 2008 р. було презентовано «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» [18], де її автори узагальнили сучасний стан наукових досліджень, на основі архівних джерел і свідчень очевидців розкрили причини, масштаби і наслідки голодомору. До видання увійшли реєстр архівних документів, перелік населених пунктів, список мешканців, які постраждали від голоду. Подано вибрану бібліографію праць дослідників Голодомору 1932–1933 рр. і оригінальні фотодокументи.

Як вважає Р. Пиріг, склад, зміст, типологія джерел з історії голоду, які відклалися в архівах України, цілком зумовлені владно-ієрархічним рівнем, політичною, виконавчою, суспільною чи іншою ролевою функцією утворювача документів. Саме цим пояснюється зосередження найважливіших, інформаційно насичених, автентичних історичних джерел у центральних та галузевих державних архівах [19].

Загалом джерела, що стосуються історії голодомору-геноциду, можна класифікувати на основі сучасних моделей за такими основними групами: писемні, зображальні, усні, речові, звукові. Найбільшою групою, яка висвітлює історію голодомору-геноциду, є писемна група джерел, до складу якої входять документи громадських об'єднань та політичних партій і документи особового походження. Класифікацію упорядковано відповідно до підручника «Історичне джерелознавство» [20] та з урахуванням підходів Р. Пиріга [8, 7]:

1) документи вищих союзних органів влади і управління (ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, Об'єднаного державного політичного управління, Всесоюзного переселенського комітету та ін.);

2) документи республіканських органів влади і управління (ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, Наркомзему, Укрколгоспцентру, Державного політичного управління, Наркомюсту, Генпрокуратури, Верховного суду, наркоматів охорони здоров'я та ін.);

3) документи місцевих партійних і радянських органів (обкомів, райкомів, міськкомів КП(б)У, обл- і райвиконкомів, органів ДПУ, міліції, суду, прокуратури, робсельнспекції, сільрад тощо);

4) документи зарубіжних дипломатичних установ, політичних та громадських організацій української діаспори;

5) твори державних, політичних та громадських діячів;

6) матеріали періодики, включаючи закордонну пресу;

7) джерела особового походження: щоденники, листи, заяви, скарги громадян.

«Пізнавальна цінність для історика джерел цього походження (документи громадських об'єднань і політичних партій. – Л.С.) зумовлюється тим, що звернення до них дає можливість докладно вивчити не лише внутрішню історію партій та об'єднань, їхні цілі, стратегію, тактику, засоби боротьби, які вони використовували, а й простежити їх вплив на розвиток історичних подій, зокрема політичне, соціально-економічне та духовне життя країни у той чи інший період» [20, 395].

Документи вищого союзного керівництва (далі – ВСК) є найважливішими з погляду вироблення політики голодомору. Політбюро ЦК ВКП(б) – вищий партійно-державний орган, який ухвалював різні управлінські резолюції, рішення, постанови, які визначали політичне, соціальне, економічне, аграрне життя держави. Документи ВСК поділяються на постанови Політбюро, директивні листи вищих посадових осіб (це, зокрема, листування Сталіна, Кагановича, Молотова), телеграми, доповідні записки.

Найпоширенішим видом документів ЦК ВКП(б) є постанови, у яких значну увагу приділено українським питанням, а саме проведенню в Україні посівних кампаній, адже на території України активно велися заготівельні, збиральні

та посівні кампанії. Україна була радянською республікою, важливим економічним, політичним, геостратегічним об'єктом для СРСР і забезпечувала хлібом не лише Радянський Союз, а й усю Європу, адже експорт у Європу українського зерна забезпечував стабільно високі і надійні валютні надходження у країну, завдяки яким відбувалася індустріалізація країни. Та часто такі постанови призводили до того, що селяни змушені були віддавати останнє, щоб забезпечити здачу хліба. Якщо колгосп виконував одну норму, то відразу «до низу спускали» нову. Наприклад, від 11 січня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) видало Постанову про надпланові хлібозаготівлі, у якій зазначалося: «1. Обязать нац. ЦК, крайкомы и обкомы по выполнении установленного для области (края, республики) годового плана хлебозаготовок продолжать заготовок сверх плана...» [8, 40].

Також важливими є постанови, що стосувалися продовольчого, фуражного та технічного забезпечення УСРР.

Листи, телеграми, доповідні записки вищих посадових осіб мали таку ж силу, як і постанови, та підлягали негайному втіленню у життя. У листі Й.Сталіна до Л. Кагановича та В. Молотова від 18 червня 1932 р. про організацію хлібозаготівельної кампанії 1932 р. зазначено, що Україна, незважаючи на «неплохой урожай», опинилася в стані «разорения и голода», а все через те, що план хлібозаготівель проходив стихійно, а не організовано. Пропонується «допустити надбавку к плану в 4–5%... и выполнит план во что бы то ни стало (підкреслення було в тексті. – Л.С.)» [8, 209–210].

У телеграмі С. Косіора до секретарів обкомів партії йдеться про встановлення остаточних планів хлібозаготівель для кожного району, у телеграмі В. Молотова до Дніпропетровського обкому КП(б)У – про необхідність активізації хлібозаготівельної кампанії тощо [8, 403, 405].

Також частим було і приватне листування високопосадовців, яке відображає їхнє бачення і ставлення до ситуації в Україні.

Документи республіканських органів влади та управління інформують про причини, механізм, безпосередніх виконавців голоду, вони показують залежність українського керівництва від Москви. Я. Пиріг зазначає, що «чим вищий представницький рівень партійних документів, тим менше в них інформації про трагедію голоду» [8, 13]. Тому з 1934 р. відбувається спотворення історичної правди про Голодомор 1932–1933 рр. Як зазначає Я. Калакура, «... встановлення в СРСР режиму одноособової влади, тотальне нищення національних істориків та їхніх праць, насильне насадження марксизму призвело до втрати історичною наукою свого наукового призначення, перетворення її в ідеологічну прислужницю режиму, в знаряддя сталінізації суспільної свідомості» [21, 289].

Важливим видом документів республіканських органів влади та управління є постанови, зокрема ті, що стосуються українського села, здачі хліба, посилення заготівель, ліквідації куркульства як класу, занесення сіл на «чорні дошки», масові переселення українських сімей. Наприклад, у Постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» від 18 листопада 1932 р. зазначено, що потрібно посилити роботу органів ДПУ з припинення саботажу та зриву виконання державних завдань. Цікавим є

також те, що у Постанові уже наперед вказана кількість людей, яких потрібно засудити органам ДПУ, – до 300 осіб. Також ЦК дає вказівки: «усилить репрессии в отношении кулацких и др. контрреволюционных элементов ... Карательные органы пролетарской диктатуры – ГПУ, суд, прокуратура – должны наносить быстрые и решительные удары наглежащим кулацким элементам не только после их выступлений, а и для предотвращения контрреволюционных выступлений» [8, 396–397].

Важким було становище тих українських сіл, які занесли на «чорні дошки», про що дізнаємося із Постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» [8, 449]. До таких сіл держава застосовувала суворі заходи: негайне припинення завезення товарів, кооперативної і державної торгівлі, вивезення із крамниць усіх товарів; заборона колгоспної торгівлі; припинення кредитування та негайне дотермінове стягнення кредитів; очищення кооперативних і державних апаратів від чужих і ворожих елементів; вилучення із колгоспів контрреволюційних елементів та організаторів зриву хлібозаготівель.

Цінними з погляду джерельної інформації є документи Державного політичного управління (ДПУ) про масові репресії проти українського селянства та інтелігенції. ДПУ – репресивно-каральна система республіки – «викривало» антирадянські, куркульські, повстанські організації і групи, вороже налаштовані елементи на селі, вчиняло грабунки та беззаконня, проводило і забезпечувало здачу хліба і згодом усього майна заможників, придушувало опір селян режиму. Органи ДПУ скрупульозно фіксували обшуки господарств, засудження селян до виселення, куркулів, «злісних» саботажників, облік знайденого хліба, випадки смертності та канібалізму на селі.

Доповідні записки обкомів партії розкривають жахливу картину голоду 1933 р., а райкомів – подають фактичний матеріал по кожному району, місту, селу. Документи місцевих, партійних і радянських органів, підприємств, установ і організацій показують перебіг подій голоду, персоніфікацію його творення, фіксацію масової смертності людей, канібалізм.

Документи зарубіжних дипломатичних установ, політичних та громадських організацій цінні тим, що виступають першоджерелом тих часів. Італійські, німецькі дипломати були свідками голоду, описували його наслідки та перебіг у своїх звітах та повідомленнях.

Твори громадських, державних та політичних діячів були важливим джерелом розуміння творення політики вищого керівництва. У них вони викладали своє бачення на розвиток суспільного, політичного, економічного, державного життя.

Основу комуністичного і соціалістичного руху сформував у своїх працях К. Маркс та Ф. Енгельс. Їхнім послідовником був Ленін. Після Леніна країною став правити Сталін, тому логічно, що він продовжував керуватися тими ж догмами. Він був визначним інтерпретатором, популяризатором марксизму. Окрім численних доповідей, виступів, Сталін написав кілька творів, зокрема «Марксизм і національне питання» (1913), «Про основи ленінізму» (1924), «До питання ленінізму» (1926), брошур.

Окрему групу джерел становлять періодичні видання. На їхніх шпальтах вміщувалися

замітки, кореспонденції, інформативні зведення, де висвітлювалася робота місцевих партійних осередків, громадських організацій та освітніх закладів у здійсненні політики партії в областях України. Проте періодика того часу була надто політично та ідеологічно заангажованою, що вимагає нині критичного ставлення до тих матеріалів, які можна знайти в них.

Західні репортери, які були свідками голоду, описували його наслідки та перебіг. Їхні статті та замітки у журналах, газетах розкривають страшну правду, яку більшовицький режим нещадно намагався приховати. Не всі, звичайно, писали правду, зокрема В. Дюранті своїми репортажами заперечував голод в Україні. Це ж підтвердили й Е. Еріо та письменник Б.Шоу. Та завдяки М.Магеріджу і Г.Джоунсу, які у той час відвідали Україну і публікували свої розвідки, світ дізнавався про голод. Так, у «The Fortnightly Review» М. Магерідж писав: «По один бік – мільйони селян, голодних, часто опухлих від голоду, по другий бік – солдати, працівники ДПУ, що виконують інструкції диктатури пролетаріату. Вони пройшли по країні, як сарана, забираючи все їстівне. Вони розстріляли й депортували тисячі селян, іноді цілі села» [7, 116].

Українські діаспоряни теж не стояли осторонь цієї проблеми. Перші ґрунтовні дослідження фактів про голодомор здійснив у кінці 1940-х – на початку 1950-х років Д. Соловей в еміграції. Потім були художні твори В.Гроссмана, В.Барки, У. Самчука та ін.

Цінність джерел особового походження зумовлюється «особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ» [20, 413].

Листи, заяви, скарги, прохання, щоденники – це особисті звернення селян, простих людей до влади, у яких вона забрала все. Такі документи найповніше відтворюють події, які у 30-х роках створив більшовицький режим в українському селі. Люди масово скаржилися на непомірні хлібозаготівлі, розкуркулення, виселення, грабінж, тюремні ув'язнення. Населення просило допомоги в уряді, особливо колгоспники, які свій інвентар віддали державі, колгоспам і повністю залежали від них, але так і не дочекались допомоги. Владна верхівка на такі листи та скарги навіть не звертала уваги. Про це свідчить скарга робітника цукроварні Г. Туза щодо розкуркулення його господарства та голодування сім'ї, який зазначає, що писав уже «кільканадцять раз», а його скаргу так ніхто і не розглянув: «... забрали в мене, як я Вам вже писав, харчові продукти та голодних і голих вигнали зимою з хати та вислали на чуже село» [8, 68].

Документи, що стосуються Голодомору-генциду 1932–1933 рр., зберігаються у різних архівних структурах. Особливо важливими джерельними свідченнями є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) [22], тому що цей архів був головним архівосховищем Компартії України. Фонди ЦДАГО містять за рівнем репрезентації політичних і управлінських рішень, інформаційної насиченості, конфіденційності документів унікальний за складом і тематичним змістом комплекс історичних джерел, що детально висвітлюють причини, перебіг та наслідки голоду 1932–1933 рр. Уже згадуваний перший в Україні збірник документів з історії

голоду 1932–1933 рр. побудований головним чином на матеріалах саме цього архіву. Відповідні документи з історії голоду зосереджені у фонді №1 – ЦК Компартії (1, 6, 20).

Багато матеріалів щодо трагічних подій 1932–1933 рр. знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) [23]. Тут зберігаються документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради народних комісарів УСРР (РНК), республіканських наркоматів, відомств та організацій. Їхня діяльність була пов'язана з реалізацією директив союзних органів з питань колективізації села, проведенням хлібозаготівельних кампаній (ВУЦВК, РНК, Наркомзем, Укрколгоспцентр), здійсненням репресивних заходів щодо селянства (Наркомюст, ДПУ, Генпрокуратура, Верховний суд), обслуговуванням сільського населення (Наркомоздоров, Наркомос тощо) [19].

На увагу заслуговують також матеріали інших центральних державних архівів України, хоча наявні в них документи незначні за кількістю, та вони є беззаперечними і вагомими доказами масштабів жahlливих подій 1932–1933 рр. Такі матеріали зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України (ЦДКФФА) [24]. Заборона поширення будь-якої інформації про голод унеможливила спроби знімати на фотоплівку факти голодної смерті, але завдяки аматорам, зарубіжним фотокореспондентам нині маємо світлина, де чітко прослідковується терор на селі, який вчинив сталінський режим. Значну групу фотодокументів становлять світлина, які відтворюють масову колективізацію господарств українського селянства: усупільнення худоби й реманенту, насильне забирання зерна для потреб держави та експорту тощо [18, 667]. А також виселення розкуркулених сімей, обшук господарств у пошуках хліба, допит колгоспників, засудження селян за «контрреволюційну» діяльність.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) [25] зберігаються сторінки з книг, статті відомих українських письменників, публіцистів – М. Стельмаха, О. Волі (О. Міщенко), М. Мариновича, Л. Плюща, О. Петрової та ін. – на тему голоду.

Важливими у дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. є опубліковані документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [26] та створений ними інтернет-ресурс, де можна знайти ці документи та інформацію про голодомор (www.sbu.gov.ua).

Збагачення джерельної бази відбувалося шляхом етнологічних експедицій, збирання спогадів очевидців, старожилів, людей, які пережили голод, тогочасних листів, пам'яток усної історії, рідкісних фотографій тощо, вивчення яких сприяє цілісному відтворенню правди про перебіг та наслідки голодомору, вчиненого тоталітарним режимом. Активну участь у благородній роботі з відтворення та збереження історичної пам'яті взяли викладачі вишів, учителі, студенти, учні, місцеві краєзнавці, журналісти, працівники культурно-освітніх установ. Їхніми зусиллями були записані унікальні свідчення, знайдені місця масових поховань, складені списки загиблих від голодної смерті.

До найважливіших джерел з вивчення історії голодомору відносяться також свідчення безпосередніх учасників тих подій, очевидців,

які протягом тривалого часу боялися говорити про пережиту ними трагедію. Розглядаючи джерелознавчі аспекти голодомору, Дж. Мейс підкреслював, що свідчення очевидців тих подій становлять «найголовніше, найцінніше джерело» [27], з якого науковці можуть отримати орієнтири для оцінки не тільки фізичної, а й духовної та морально-психологічної травми, завданої комуністичним режимом українському народові.

Картину творення та перебігу голоду бачимо із спогадів очевидців, адже, як зазначав Дж. Мейс, «... коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніше від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність» [28, 13]. Свідчення очевидців про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – це потужна джерельна база для поглибленого дослідження геноциду українського народу, його штучного характеру. Зусиллями істориків, архівістів та краєзнавців зібраний унікальний джерельний масив, який потребує системного підходу і всебічного аналізу з тим, щоб кожен факт, зафіксований у документах, збережений у пам'яті очевидців, давав дослідникам цінну інформацію для неупередженого осмислення. За вісім десятиріч зібрано велику кількість документів у місцях поширення голоду і спогади очевидців голоду у різних кутках нашої країни [29], які засвідчують страшні наслідки, до яких призвів тоталітарний режим, а також просто спогади [30], у яких заковдані важливі відомості про спланований і реалізований владою геноцид українського народу.

Таким чином, джерельна база дослідження проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні є цілком репрезентативною, достатньою та різноманітною. Майже за вісім десятиліть від часу трагедії виявлено та актуалізовано велику кількість джерел про процес творення, перебігу та наслідків цього жahlливого злочину в історії людства ХХ століття. Та багато ще не зроблено. Дослідженням цього періоду в історії української держави потрібно займатися й надалі для встановлення історичної правди і попередження таких явищ в історії людства. Адже наслідки голодомору настільки масштабні й жahlливі, що нинішнє українське суспільство й досі не може оговтатися від них. Це, зокрема, мільйонні втрати наших співвітчизників: хліборобів-професіоналів у своїй справі, представників робітництва та інтелігенції; негативні наслідки відбулися у психіці, характері, моралі і ментальності людей, зокрема через деморалізацію, репресії, залякування, факти людодіства, самогубства; у суспільстві запанували жорстокість, страх, німа покора, невпевненість у майбутньому. Переселення у спустілі хати, села людей інших національностей негативно позначилося на етнічному складі населення, що й нині відображається у питаннях національної політики та в усвідомленні українців себе як єдиної нації – української. Внаслідок вимирання селян у 30-ті роки різко погіршився стан сільського господарства, обробіток землі, зменшилася кількість худоби. З лиця землі зникли сотні сіл з їхніми мешканцями. Люди масово емігрували та втікали у міста (допоки це було можливим), шукаючи порятунку.

Виносячи повчальні уроки з трагічного минулого, необхідно продовжити вшанування жертв

голодомору, збереження пам'яті про невинно убієнних земляків, сприяти поступовому виліковуванню суспільства від жажливих наслідків голодної смерті, яких зазнала українська нація, та підвищити науковий рівень досліджень цієї драматичної сторінки історії на основі збагачення джерельної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Famine: Authentic Documentation on the Mass Starvation in the Soviet Union. – Vienna, 1934. – 64 p.; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book: 2 vols / Ed. by S. Pidhainy, V. Hryshko, P. Pavlovych, I. Sandul and A. Stepanyi; Transl. by M. Coach, J. Hiadun, A. Oreletsky and O. Prychodko. – Toronto; Detroit, 1953–1955. – Vol. 1: Book of the Testimonies. – Toronto: Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. – 545 p.

Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933. – Detroit: Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. – 720 p.; Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for the Commiss. by J.E. Mace and L. Heretz. – Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. – 3 v. – Texts in Ukr. with Engl. Summaries.

2. Ключак В. Голофа українського народу: До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років. За матеріалами державного архіву Львівської області / В.В. Ключак, В.І. Куцинда. – Вид. 2-ге, доп. – Л., 2008. – 264 с.

3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Ф. Рудич. – К., 1990. – 605 с.

4. Самійленко І. Соціо-політичне тло голодового геноциду в Україні. (Комунізм – смертельний ворог села): Історичний нарис. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1998. – 40 с.

5. Великий Голод в Україні 32–33 рр. у 4 т. / С.В. Кульчицький (наук. ред.): Ін-т історії НАН України. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2008. – Т.4: Звіт комісії Конгресу США з дослідження Голоду в Україні / Д. Мейс, 2008. – 622 с.

6. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. док. і матеріалів / АН України; Ін-т історії України / Упоряд. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – 732 с.

7. Мухіна М. Упокорення голодом: Зб. документів / АН України; Археографічна комісія; Ін-т української археографії. – К., 1993. – 310 с.: іл. (Джерела з новітньої історії).

8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.

9. Голодомор в Україні 32–33 рр. за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / А.І. Кудряченко. Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.

10. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в документах ГПУ–НКВД / В. Даниленко. – К., 2008. – 604 с.

11. Голочин 1932–1933 рр.: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / В.С. Лозицький та ін. – К., 2008. – 504 с.

12. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник / Упоряд. В.М. Даниленко. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

13. Документи-свідки голодомору 1932–1933 років у Кам'янському районі: Архівні документи, фотографії, спогади / Упоряд., передм. Р.А. Занько, О.М. Самойленко. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2008. – 106 с.: іл.; Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Тростянецьчині / Упоряд. С. Шур. – К. – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – 152 с.: іл.; Голодомор 1932–1933 років на Кременчуччині: Матеріали наукової конференції / Кременчуцьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса; Кременчуцький краєзнавчий музей; Кременчуцька філія Харківського політехнічного університету; Кременчуцький осередок асоціації дослідників голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Редкол. Л.І.

Євселевський та ін. – Кременчук, 1993. – 44 с.; Маркова С. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Маркова Світлана; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.; Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах / Упоряд. П. Жук; Ред. колег. О. Черевко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007. – 484 с.

14. Авраменко Ю. Голодомор 1932–33 років в Україні та на Переяславщині. Записи Віри Каплюк свідчень про Голодомор 1932–33 років жителів сіл Натягайлівка, Пологи-Вергуни, Пологи-Яценки, Улянівка, Тарасівка Переяслав-Хмельницького району Київської області. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. – 240 с.: фото; Авраменко Ю. Голодомор 32–33 рр. – геноцид українського народу. Село Помоклі на Переяславщині в 32–33 рр.: спогади очевидців / Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Пер.-Хм., 2003. – 26 с.

15. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали / Кер. автор. колект. М.М. Шитюк / Миколаївський навчально-науковий центр Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова; Державний архів Миколаївської області. – Миколаїв: Видавництво «Тетра», 2000. – 214 с.; Коли катом був голод / Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині / Кер. ред. колег. О.М. Баша. – Запоріжжя: Видавничо-поліграфічне об'єднання «Запоріжжя», 2008. – 208 с.

16. Голодомор в Україні 32–33 рр. за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / А.І. Кудряченко. Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.; Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Яценко Єлизавета; Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 20 с.

17. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.

18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні / Голова редколегії В. Ющенко, керівник І. Юхновський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.: іл.

19. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: Джерелознавчий огляд. – http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php

20. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура (керівн. автор. кол.), І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

21. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – 2-ге видання, доповнене. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – К., 2001.

23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 1, ф. 8, ф. 24, ф. 27, ф. 559, ф. 166, ф. 539.

24. Центральний державний кінофотофоноархів України (ЦДКФФА). – №№ 2–148556, 2–148558, 3–1101, 4–17886, 2–147501, 2–125421.

25. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). – Ф. 66, оп. 1, спр. 19; ф. 1364, оп. 1, спр. 46, 144.

26. Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в документах ГПУ–НКВД / В. Даниленко. – К., 2008. – 604 с. – С. 20–44; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: інформаційні ресурси документів ГДА СБУ // Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник / Упоряд. В.М. Даниленко. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с. – С. 31–51.

27. Дж. Мейс. Спадщина голодомору: Україна як пост-геноцидне суспільство // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – №8. – С. 465–468.

28. Дж. Мейс. Обжинки смерті / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали: У 2-х книгах. – Книга 1 / Авт.-упор. П. Ящук. – К.–Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1999. – 708 с.

29. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.; Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / Авт.-упоряд. В. Тимофеев. – Тернопіль: Збруч, 1993. – 132 с.; Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / П. Ящук (авт.-упоряд.): Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – К.: Дивосвіт; Нью-Йорк: Видво М.П. Коць, 1999; 33-й голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник,

1991. – 584 с.; «Я приніс Вам хліба, мамо...» Голодомор 1932–1933: спогади, свідчення, розповіді, документи / С.О. Герейло та ін. (упорядкув., підготув. текстів, іл. матеріалу); Я.П. Гоян (передм.). – К.: Веселка, 2008. – 223 с. Бібліогр.: с. 214–216.

30. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 32–33 рр. – К.: Стилос, 2007. – 288 с.: іл.; Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект) / Кременчуцький держ. політехнічний ун-т ім. Михайла Остроградського. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008. – 596 с.: іл.; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / Національний ун-т «Киево-Могилянська академія». Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2004; Воля О. Мор: Книга буття України. – К.: Дорога правди, 1993. – 430 с.; 8 іл. фото.

Лилия Слободян

Источниковые свидетельства искусственного характера Голодомора в Украине 1932–1933 годов

Аннотация. В статье рассмотрен комплекс источников, подтверждающих искусственный, заранее спланированный характер Голодомора 1932–1933 годов, организованного тоталитарным режимом и направленного на преодоление сопротивления советизации общества, коллективизации и хлебозаготовок, уничтожение украинского крестьянства. Сделана классификация источников, выяснены их репрезентативность и информационный потенциал для исследования мотивов и цели политики голодомора-геноцида, способов его организации, течения, масштабов и последствий. Наряду с анализом актуализированных свидетельств в документальных сборниках, воспоминаниях и исследовательских проектах рассмотрены указатели архивных учреждений Украины, в частности ЦГАОО, ЦГАВО, ЦГКФФА, ЦГАМЛИ, ОГА СБУ. Особое внимание обращено на привлечение материалов устной истории, свидетельств очевидцев как наиболее информационно насыщенных источников для незаангажированного и правдивого освещения морально-психологических травм украинского народа, вызванных искусственным голодомором.

Ключевые слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 годов, украинознавство, история, источники, классификация источников, источниковая база, архивы, устные источники, воспоминания.

Liliia Slobodian

Source evidence about artificial character of 1932–1933 famishment in Ukraine

Annotation. The article deals with the source complex which evidences artificial and planned beforehand character of 1932–1933 famishment, organized by totalitarian regime and aimed to overcome the resistance against Sovietization, collectivization of society, grain purchases and destruction of Ukrainian peasantry. Source classification is made, their representativeness and informative potential for the research of the reasons and aims of famishment- genocide, its methods, course, scales and consequences are cleared up. Equally with the analysis of actual evidences in documentary miscellanies, memories and research projects, indexes of Ukrainian archive institutions such as CNAPO, CNAHO, CNAKFFA, CNAMLA, BNA SSU. Special attention is paid to the attraction of the materials of oral history, eyewitnesses' testimonies as the biggest informational source for truthful report of moral and psychological traumas of Ukrainian people, made by artificial famishment.

Key words: famishment-genocide of 1932–1933, Ukrainian studies, history, sources, source classification, source base, archives, oral sources, memories.